

SEOSKA NASELJA JUGOSLAVIJE: BROJ, PROSTORNI RAZMEŠTAJ I STRUKTURA PREMA DEMOGRAFSKOJ VELIČINI

*Radoslav STEVANOVIĆ **

Uvod

U pogledu broja, veličinske strukture, gustine, tipološke i funkcionalne raznovrsnosti naselja, SR Jugoslavija je izrazito složeno područje. Bez obzira na promene koje su se u poslednjih 50-tak godina dešavale u naseljima pod uticajem krupnih društvenih promena i ekonomskog razvoja, brojnih demografskih činilaca, a posebno migracionih kretanja, osnovne karakteristike naseljenosti još nose pečat nasledja iz prošlosti, kada su na formiranje naselja i njihovu regionalnu diferencijaciju delovali geografski i društveno-istorijski faktori (Stevanović, 1998).

U ovom saopštenju analizirana su "negradska" naselja SR Jugoslavije i njenih područja (Crna Gora, centralni deo Srbije, Kosovo i Metohija i Vojvodina): njihov broj i struktura 1991. u odnosu na 1948. godinu (nivo velikih područja), kao i prosečna veličina i gustina (1991) na nivou opština. U tu svrhu korišćeni su spiskovi naselja u vreme odgovarajućih popisa stanovništva (1948-1991), kao i administrativna podela opština u vreme poslednjeg popisa stanovništva (1991).

Broj i raspored seoskih naselja prema demografskoj veličini

Osnovu od koje počinje da se računa broj naselja u Jugoslaviji, u periodu posle Drugog svetskog rata, predstavlja popis naselja izvršen krajem 1952. godine. Dobijeni spisak naselja ovim popisom revidiran je korišćenjem

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

popisnih krugova i katastara statističkih krugova 1959. godine. Da bi se omogućilo praćenje demografskog razvoja naselja (promene u ukupnom broju naselja i broju domaćinstava), prilikom obrade popisa stanovništva 1961. godine, izradjen je pregled ukupnog stanovništva i broja domaćinstava po naseljima iz spiska naselja 1961. godine i svodjenje podataka popisa stanovništva iz 1948. i popisa 1953. na spisak naselja iz 1961. godine. To je osnovni razlog što se ukupan broj naselja 1948, 1953. i 1961. godine ne razlikuje u Jugoslaviji i po republikama i pokrajinama. Razlika postoji kada se ti podaci upoređuju sa ukupnim brojem naselja u periodu posle popisa stanovništva 1961. godine (to je i razumljivo, jer je u tom periodu došlo do "nestanka" jednog broja naselja usled preseljenja, pripajanja nekom drugom naselju ili brisanja sa spiska naselja, ali i formiranjem potpuno novih naselja nastalih kako demografskim jačanjem i osamostaljivanjem ranije nesamostalnih naseobina tako i formiranjem novih naselja), kao i prema tipu (gradska, odnosno seoska) počev od 1948. do 1991. godine (tabela 1).

Tabela 1.
Ukupan broj naselja prema tipu, po područjima, 1948-1991.

	Godina popisa	Jugoslavija	Crna Gora	Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
Ukupan broj naselja	1948	7336	1259	6077	4189	451	1437
	1953	7336	1259	6077	4189	451	1437
	1961	7336	1259	6077	4189	451	1437
	1971	7334	1259	6075	4189	451	1435
	1981	7392	1240	6151	4244	463	1445
	1991	7382	1240	6142	4230	464	1448
Ukup. broj seoskih naselja	1948	7298	1255	6043	4168	442	1433
	1953	7246	1251	5995	4138	428	1429
	1961	7207	1248	5959	4117	417	1425
	1971	7134	1240	5894	4073	404	1417
	1981	7162	1201	5961	4131	411	1419
	1991	7148	1200	5948	4114	412	1422
Broj seoskih naselja 1991. na 100 km ²	1991	7	9	7	7	2	13
Prosečan broj stanovnika 1991. u seoskim naseljima	1991	710	214	810	656	2166	862

Tabela 2.
Broj i struktura seoskih naselja po područjima, 1948. i 1991.

	Jugoslavija		Crna Gora		Srbija		Cent. Srbija		Vojvodina		Kos.i Metohija	
	1948	1991	1948	1991	1948	1991	1948	1991	1948	1991	1948	1991
Ukupno	7298	7148	1255	1200	6043	5948	4168	4114	442	412	1433	1422
do 99	364	1141	205	538	159	603	55	470	5	4	99	129
100-199	948	989	405	278	543	711	248	581	5	17	290	113
200-299	890	774	263	132	627	642	395	514	7	16	225	112
300-399	772	632	156	76	616	556	413	419	4	20	199	117
400-499	693	524	85	44	608	480	429	369	15	8	164	103
500-599	564	433	58	34	506	399	359	281	14	18	133	100
600-699	489	376	28	20	461	356	358	259	13	9	90	88
700-799	396	309	21	27	375	282	297	196	10	10	68	76
800-899	309	259	5	12	304	247	245	156	16	13	43	78
900-999	275	208	4	9	271	199	226	127	12	11	33	61
1000-1199	382	331	5	12	377	319	328	190	24	28	25	101
1200-1499	386	378	1	9	385	369	318	197	33	40	34	132
1500-1999	330	308	3	3	327	305	265	159	47	52	15	94
2000-2999	235	267	4	6	231	261	150	118	72	69	9	74
3000-4999	159	151	-	-	159	151	64	53	94	60	1	38
5000-9999	78	60	-	-	78	60	18	20	56	34	4	6
10000-14999	14	5	-	-	14	5	-	2	13	3	1	-
15000-19999	1	3	-	-	1	3	-	3	1	-	-	-
20000 i više	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
Struktura (u %)												
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
do 99	5,0	16,0	16,3	44,8	2,6	10,1	1,3	11,4	1,1	1,0	6,9	9,1
100-199	13,0	13,8	32,3	23,2	9,0	12,0	6,0	14,1	1,1	4,1	20,2	7,9
200-299	12,2	10,8	21,0	11,0	10,4	10,8	9,5	12,5	1,6	3,9	15,7	7,9
300-399	10,6	8,8	12,4	6,3	10,2	9,3	9,9	10,2	0,9	4,9	13,9	8,2
400-499	9,5	7,3	6,8	3,7	10,1	8,1	10,3	9,0	3,4	1,9	11,4	7,2
500-599	7,7	6,1	4,6	2,8	8,4	6,7	8,6	6,8	3,2	4,4	9,3	7,0
600-699	6,7	5,3	2,2	1,7	7,6	6,0	8,6	6,3	2,9	2,2	6,3	6,2
700-799	5,4	4,3	1,7	2,3	6,2	4,7	7,1	4,8	2,3	2,4	4,7	5,3
800-899	4,2	3,6	0,4	1,0	5,0	4,2	5,9	3,8	5,6	3,2	3,0	5,5
900-999	3,8	2,9	0,3	0,8	4,5	3,3	5,4	3,1	2,7	2,7	2,3	4,3
1000-1199	5,2	4,6	0,4	1,0	6,2	5,4	7,9	4,6	5,4	6,8	1,7	7,1
1200-1499	5,3	5,3	0,1	0,8	6,4	6,2	7,6	4,8	7,5	9,7	2,4	9,3
1500-1999	4,5	4,3	0,2	0,3	5,4	5,1	6,4	3,9	10,6	12,6	1,0	6,6
2000-2999	3,2	3,7	0,3	0,5	3,8	4,4	3,6	2,9	16,3	16,7	0,6	5,2
3000-4999	2,2	2,1	-	-	2,6	2,5	1,5	1,3	21,3	14,6	0,1	2,7
5000-9999	1,1	0,8	-	-	1,3	1,0	0,4	0,5	12,7	8,3	0,3	0,4
10000-14999	0,2	0,1	-	-	0,2	0,1	-	0,0	2,9	0,7	0,1	-
15000-19999	0,0	0,0	-	-	0,0	0,1	-	0,1	0,2	-	-	-
20000 i više	0,0	-	-	-	0,0	-	-	-	0,2	-	-	-

Prema spisku naselja iz 1991. godine (SZS, 1995) u SR Jugoslaviji bilo je 7148 seoskih naselja ili 96,8% od ukupnog broja (7382) registrovanih naselja, odnosno sedam naselja na stotinu km², sa prosečnom veličinom od 710

stanovnika (tabela 1). U poredjenju sa 1948. godinom, i pored formiranja znatnog broja potpuno novih seoskih naselja, njihov broj se smanjio za 150 (sa 7298 na 7148 naselja), što se i moglo očekivati jer je u tom periodu došlo ne samo do demografskog jačanja jednog broja seoskih naselja već i njihove transformacije u gradska.¹ Takođe, ovo smanjenje je i rezultat promene kriterijuma za osnovnu diferencijaciju naselja prema tipu, ali i "gašenja" (uglavnom pripajanjem nekom drugom naselju, redje potpunim preseljenjem ili brisanjem iz evidencije) jednog broja seoskih naselja.

Za detaljnije sagledavanje osnovnih karakteristika i promena u broju i veličinsko-populacionoj strukturi seoskih naselja 1991. u poredjenju s 1948. godinom, korišćena je zvanična statistička klasifikacija (definicija) naselja prema njihovom formalno (socio-fukcionalnom) statusu 1948. (SZS, 1965) i 1991. godine (SZS, 1995).

Više od 2/5 seoskih naselja u Jugoslaviji (ili 40,6%) imalo je samo do 299 stanovnika, preko 1/5 naselja (22,2%) između 300 i 599, i gotovo isto toliko (20,7%) naselja od 600 do 1199 stanovnika. Ako se uzmu u obzir sva naselja do 2000 stanovnika ona su u ukupnom broju seoskih naselja zastupljena sa 93,6%. Svega 486 seoskih naselja u Jugoslaviji imalo je više od 2000 stanovnika, a njihovo učešće u ukupnom iznosi 6,7% (tabela 2).

Pod uticajem demografskih promena (opadanje ili povećanje broja stanovnika) koje su dovele do prelaska seoskih naselja iz jedne u drugu klasifikacionu grupu, od 1948. do 1991. godine, broj seoskih naselja je povećan u veličinskim populacionim kategorijama do 199 i od 2000-2999 stanovnika, dok je u svim ostalim kategorijama smanjen. Glavni faktori tih promena bile su migracije, koje su dovele do "gašenja" pojedinih seoskih naselja (naročito onih malih u brdsko-planinskim predelima) kao i prirodni priraštaj, odnosno plodnost, koja je u pojedinim područjima kao relativno niska, a u drugim visoka, dovela do promena pojedinih demografsko-veličinskih kategorija naselja. Najveće apsolutne i relativne promene 1991, u odnosu na 1948. godinu, su u kategoriji seoskih naselja do 99 stanovnika čiji se broj povećao za više od dva puta (sa 364 na 1141 odnosno za 777 naselja), a učešće u ukupnom broju sa 5,0% na 16,0% (tabela 2).

¹ Na prostoru SR Jugoslavije u periodu 1948-1991. godine, broj gradskih naselja povećan je sa 38 na 234.

Različiti privredni i društveno istorijski uslovi za postanak i razvoj naselja uticali su na razlike u ukupnom broju, populacionoj veličini, tempu rasta i pravcu ukupnih transformacija naselja po posmatranim makropodručjima SR Jugoslavije.

Broj seoskih naselja u Crnoj Gori 1991. godine iznosio je 1200 što je 96,8% od ukupnog broja registrovanih naselja, odnosno u proseku devet naselja na stotinu km², dok je prosečna populaciona veličina crnogorskih sela bila 214 stanovnika, a najniža je u poredjenju s ostalim područjima zemlje (tabela 1). U poredjenju sa 1948. godinom, ukupan broj seoskih naselja, smanjen je sa 1255 na 1200 ili za 55 naselja, i to uglavnom transformacijom seoskih u gradska naselja: u posmatranom periodu 36 seoskih naselja dobilo je status gradskih. Karakteristično je da su gotovo 4/5 (948 naselja ili 79,0%) seoskih naselja u Crnoj Gori 1991. godine imala samo do 299 stanovnika, nešto više od 1/10 (154 naselja ili 12,8%) između 300 i 599 stanovnika. Ako se uzmu u obzir sva seoska naselja u Crnoj Gori do 2000 stanovnika (ukupno 1194 naselja), ona su u ukupnom broju, zastupljena čak sa 99,5%. Svega šest seoskih naselja, u ovoj republici su, 1991. godine, imala broj stanovnika veći od 2000 (tabela 2).

Promene u ukupnom stanovništvu crnogorskih sela dovele su i do promena broja naselja svih klasifikacionih grupa, mada različitog intenziteta i pravca. Od 1948 do 1991. godine broj seoskih naselja povećan je u kategoriji do 99 i u svim kategorijama sa više od 700 stanovnika, dok je u kategorijama od 100 do 699 smanjen. Najveće apsolutne i relativne promene u 1991 u odnosu na 1948. godinu su u kategorijama malih seoskih naselja do 299 stanovnika. Naime, broj seoskih naselja u kategoriji do 99 stanovnika se povećao sa 205 na 538 (ili za 333 naselja odnosno za čak 2,6 puta), a učešće sa 16,3% na 44,8%, dok se broj naselja u kategorijama od 100 do 299 smanjio sa 668 na 410 (ili za 258), a učešće u ukupnom sa 53,3% na 34,2% (tabela 2).

U Republici Srbiji, u vreme poslednjeg popisa stanovništva (1991), bilo je 5948 seoskih naselja (što je 96,8% od ukupnog broja naselja) a prosečna koncentracija iznosila je sedam naselja na stotinu km², dok je njihova (prosečna) demografska veličina iznosila 810 stanovnika. U odnosu na broj seoskih naselja, u vreme prvog posleratnog popisa stanovništva (1948), njihov broj je u Republici smanjen sa 6043 na 5948 odnosno za 95 naselja (tabela 1).

U Srbiji preovladavaju mala seoska naselja. Naime, nešto manje od 1/3 (32,9%) naselja imalo je do 299, oko 1/4 naselja (24,1%) između 300 i 599 i gotovo isto toliko naselja (23,6%) od 600 do 1199 stanovnika. Ukupno učešće seoskih naselja do 2000 stanovnika u Republici iznosi 91,9%, od 2000 do 4999 stanovnika 6,9%, a onih sa više od 5000 stanovnika 1,2% (tabela 2).

Veoma intenzivne promene u ukupnom seoskom stanovništvu Republike (konstantno opadanje ili povećanje) u poslednjih 50-tak godina rezultirale su i promenama broja seoskih naselja u svim posmatranim veličinskim kategorijama, ali s različitim intezitetom i pravcima. Od 1948 do 1991. godine broj seoskih naselja povećan je u kategorijama do 299 i u kategoriji od 2000 do 2999 stanovnik, dok je u svim ostalim veličinskim grupama smanjen. Najveće apsolutne i relativne promene u 1991 u odnosu na 1948. godinu su u kategorijama naselja do 199 stanovnika. Tako, u veličinskoj grupi do 99 stanovnika njihov broj se učtvorostručio (sa 159 na 603 ili za 444 naselja), a učešće povećalo sa 2,6% na 10,1%, dok je u veličinskoj grupi od 100 do 199 ukupan broj naselja povećan za 168 a učešće sa 9,0% na 12,0% (tabela 2).

Različiti fizičko-geografski uslovi, kao i uticaj društveno-istoriskih faktora na razvoj pojedinih područja Republike Srbije, nameće potrebu da se te makroceline (središnji deo Srbije, Vojvodina i Kosovo i Metohija) u pogledu broja i populaciono veličinske strukture seoskih naselja, posebno analiziraju.

Prema formalno-statističkom spisku naselja iz 1991. godine u središnjem delu Republike Srbije bilo je 4114 seoskih naselja (ili 97,3% od ukupnog broja naselja), odnosno sedam naselja (s formalnim statusom sela) na stotinu km², i to s prosečnom veličinom od 656 stanovnika. U poredjenju sa 1948. godinom njihov broj se smanjio za 54 naselja (sa 4168 na 4114) što se i moglo očekivati, jer se u tom periodu samo broj gradskih naselja povećao sa 21 na 116, odnosno za 95 (tabela 1).

Gotovo 2/5 ruralnih naselja (38,0%) središnjeg dela Srbije imalo je, 1991. godine, do 299 stanovnika, preko 1/4 naselja (26,0%) između 300 i 599, i nešto više od 1/5 (22,6%) naselja od 600 do 1199 stanovnika. Učešće svih seoskih naselja do 2000 stanovnika na ovom prostoru SR Jugoslavije iznosilo je 95,3%. Svega 196 seoskih naselja ili 4,7% imalo je više od 2000 stanovnika. Najveći broj tih naselja (118 ili 2,9%) je u kategoriji do 3000 stanovnika, 53 naselja (ili 1,3%) u kategoriji od 3000 do 4999 stanovnika,

dok samo pet ruralnih naselja (ili 0,1%) ima više od deset hiljada stanovnika² (tabela 2).

Opadanje ukupnog broja stanovnika u najvećem broju seoskih naselja središnjeg dela Srbije dovelo je do njihovog prelaska iz jedne u drugu klasifikacionu grupu. Tako je, od 1948. do 1991. godine, broj seoskih naselja povećan u kategorijama do 399 stanovnika i u svim kategorijama sa više od 5000 stanovnika, dok je u svim ostalim kategorijama (od 400 do 4999 stanovnika), smanjen. Najveće apsolutne i relativne promene 1991. godine u odnosu na 1948. godinu su u kategoriji malih (patuljastih) seoskih naselja. U kategoriji do 99 stanovnika broj seoskih naselja je povećan za više od osam puta (sa 55 na 470 ili za 415 naselja), a učešće u ukupnom sa 1,3% na 11,4%, i u kategoriji od 100 do 199 stanovnika, u kojoj se broj seoskih naselja više nego udvostručio (sa 248 na 581 ili za 333 naselja), a učešće u ukupnom broju povećalo sa 6,0% na 14,1%.

Na prostoru Kosova i Metohije je, u vreme popisa stanovništva 1991. godine, bilo 1422 seoska naselja (ili 98,2% od ukupnog broja naselja) odnosno 13 naselja na stotinu km², sa prosečnom veličinom od 862 stanovnika. U poredjenju sa 1948. godinom ukupan broj seoskih naselja je neznatno (sa 1433 na 1422 ili za 11 naselja) smanjen (tabela 1). Gotovo 1/4 (24,9%) kosovsko-metohijskih seoskih naselja imala je, 1991. godine, do 299, nešto više od 1/5 (22,4%) između 300 i 599 i nešto više od 1/4 (28,4%) od 600 do 1199 stanovnika. Od ukupnog broja seoskih naselja na ovom području, naselja do 2000 stanovnika bilo je 1304 (ili 91,6%), od 2000 do 4999 stanovnika 112 ili 7,4%, dok je svega šest (ili 0,4%) seoskih naselja imalo više od 5000 stanovnika (tabela 2).

Pod uticajem promena u ukupnom kosovsko-metohijskom stanovništvu, koje su dovele do prelaska naselja iz jedne u drugu klasifikacionu grupu, od 1948 do 1991. godine, broj seoskih naselja povećan je u najnižoj kategoriji (do 99 stanovnika) i u kategorijama od 700 do 9999 stanovnika, dok je u svim ostalim kategorijama smanjen. Najveće apsolutne i relativne promene 1991. u odnosu na 1948. godinu su u kategorijama naselja od 100 do 299 stanovnika čiji se broj smanjio za više od dva puta (sa 515 na 225), a učešće

² Radi se o formalnim seoskim naseljima od kojih su četiri (Kaludjerica, Sremčica, Ripanj i Padinska Skela) u aglomeracionoj zoni Grada Beograda i po svojim socio-funkcionalnim obeležjima mnogo su bliža gradskom nego seoskom naselju, i seosko naselje Preševo koje je i opštinsko središte istoimene opštine.

u ukupnom broju sa 39,9% na 15,8%. Glavni faktor takvih promena je plodnost stanovništva koja je, u pojedinim naseljima kao relativno niska a u drugim relativno visoka, dovela do prelaska jednog broja naselja u kategoriju do 99 stanovnika, a u drugih u kategoriju sa više od 300 stanovnika (tabela 2).

Vojvodina je područje sa najmanjim brojem i učešćem seoskih naselja (412 ili 88,0% od ukupnog broja naselja), najmanjom gustinom naselja na stotinu km² (dva naselja), ali i sa najvećom prosečnom veličinom seoskih naselja (2166) medju područjima Jugoslavije. U poredjenju sa 1948. godinom broj seoskih naselja smanjen je sa 442 na 412 ili za 30 naselja (tabela 1).

Specifičnost ovog područja se ogleda u planskoj (ušorenoj) izgradnji seoskih naselja u prošlosti kao i planskim naseljavanjem stanovništva (nekoliko tokova kolonizacije), što je uticalo, da je na ovom području Jugoslavije, najmanje malih seoskih naselja. U vreme popisa 1991. godine, tek svako deseto naselje (37 naselja ili 9,0%) imalo je do 299, gotovo isto toliko naselja (46 ili 11,2%) izmedju 300 i 599 stanovnika, dok je čak više od 2/5 naselja (160 ili 40,3%) imalo više od 2000 stanovnika od čega tri naselja (ili 0,7%) i više od deset hiljada stanovnika (tabela 2).

Kao i kod ostalih područja, promene u ukupnom stanovništvu Vojvodine u periodu od 1948 do 1991. godine, dovele su do prelaska seoskih naselja iz jedne u drugu veličnisku kategoriju. Medjutim, za razliku od ostalih područja gde su te promene izrazite (gotovo zakonomerne) za pojedinu kategoriju ili kategorije naselja (uglavnom za izrazito mala naselja veličinske kategorije do 299 stanovnika), na području Vojvodine nema takve zakonomernosti, niti jasnog izdvajanja pojedinih kategorija, ili niza kategorija, izuzev donekle za veličinske kategorije iznad 2000 stanovnika, što je specifičnost ovog prostora (tabela 2).

Povećanje ili smanjenje učešća pojedinih kategorija seoskih naselja po makrocelinama (područjima), pored drugih, ima i sledeće uzroke. U područjima u kojima je natalitet stanovništva relativno nizak povećanje broja naselja najmanjih veličniskih kategorija uglavnom je posledica opadanja stanovništva u narednoj kategoriji sa brojnijim stanovništvom, dok su na području Kosova i Metohije te promene rezultat visokog nataliteta zbog čega raste ukupno stanovništvo i naselja prelaze u veličnisku kategoriju sa većim brojem stanovnika.

Prostorni razmeštaj seoskih naselja

Mada je u okviru prethodog razmatranja ovo pitanje delimično obuhvaćeno, sliku prostornog razmeštaja seoskih naselja neophodno je dopuniti analizom po opštinama, odnosno pokazati kakva je distribucija opština prema gustini seoskih naseljana na stotinu km² i kako su one geografski rasporedjene u celini i u okviru svakog područja pojedinačno. Imajući u vidu da se prosečna gustina seoskih naselja kreće u rasponu od 2 naselja u Vojvodini do 13 naselja na stotinu km² na Kosovu i Metohiji, za ovu svrhu primenjena je klasifikacija gustine od sedam grupa (tabela 3).

Tabela 3.
Gustina seoskih naselja na 100 km², po opštinama, 1991.

Broj naselja na 100 km ²	Jugoslavija	Crna Gora	Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1	21	-	21	4	17	-
2	19	-	19	5	14	-
3-5	37	5	32	19	13	-
6-8	48	4	44	41	-	3
9-11	31	5	26	22	-	4
12-14	34	3	31	16	-	15
15 i više	14	4	10	1	-	9
Ukupno	204	21	183	108	44	31
Struktura (u %)						
1	10,3	-	11,5	3,7	38,6	-
2	9,3	-	10,4	4,6	31,8	-
3-5	18,1	23,8	17,5	17,6	29,5	-
6-8	23,5	19,0	24,0	38,0	-	9,7
9-11	15,2	23,8	14,2	20,4	-	12,9
12-14	16,7	14,3	16,9	14,8	-	48,4
15 i više	6,9	19,0	5,5	0,9	-	29,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

U SR Jugoslaviji dominantno i podjednako su zastupljene opštine sa niskom (od 1 do 5 naselja ima 77 opština ili 37,7%) i srednjom gustinom (od 6 do 11 naselja 79 opština ili 38,7%), dok visoku gustinu seoskih naselja (12 i više naselja na 100 km²) ima samo 35, ili 23,5% opština.

Odmah treba istaći da je relativno učešće opština prema ovoj uslovnoj podeli sasvim različito po makrocelinama. Tipu niske gustine pripadaju sve opštine Vojvodine, što se objašnjava istorijskim okolnostima i geografskim uslovima u kojima su se naselja formirala. Međutim, i među tim opštinama postoje primetne razlike. Najveći broj opština (17) ima u proseku samo jedno seosko naselje na stotinu km² i one su većinom locirane u Banatu i nešto manje na severozapadu Bačke. Sa dva seoska naselja na stotinu km² u proseku ima 14 opština, a rasporedjene su uglavnom u južnom delu Bačke i srednjem Banatu, dok su najveće gustine naselja (3 do 5 naselja) u opštinama Srema koje obuhvataju i Fruškogorsko pobrdje, kao i u opštinama jugoistočnog Banata na obroncima Vršaćkih planina (kartogram 1).

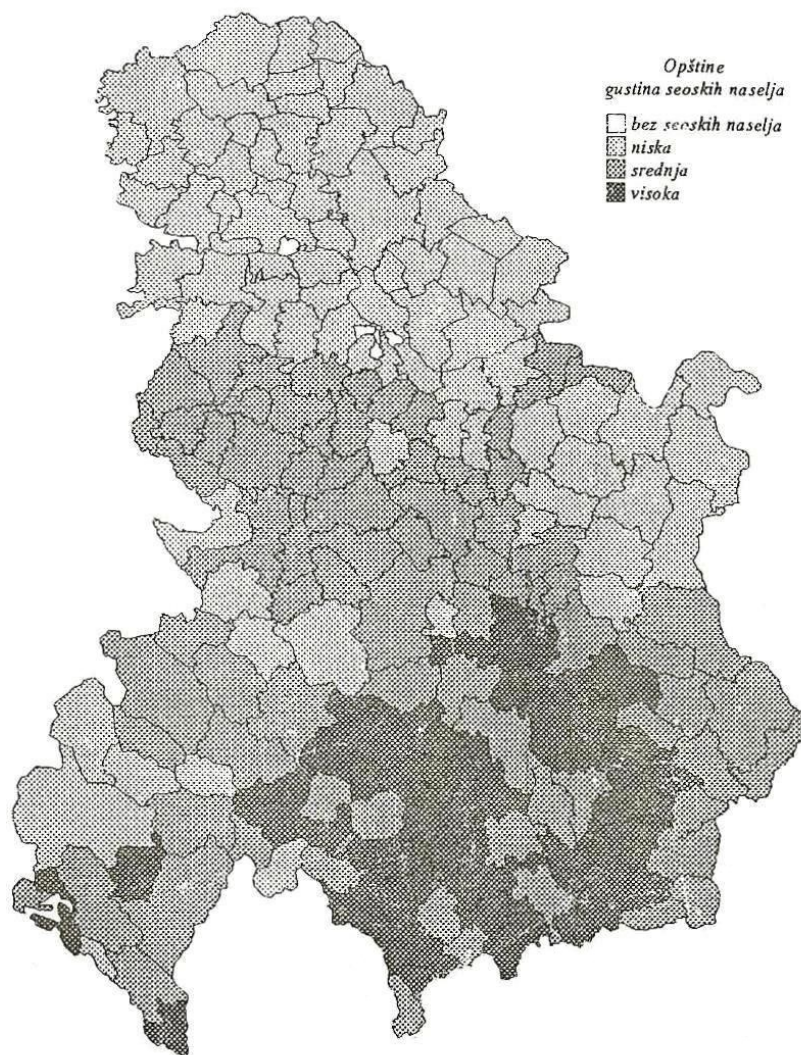
U središnjem delu Srbije zastupljena su sva tri tipa gustine seoskih naselja, jer je ovo područje geografski raznovrsno i složeno, a samo formiranje naselja bilo je pod različitim uticajem istorijskih tokova i prostornog prerasmeštaja stanovništva. Niskom gustinom naselja karakteriše se 28 opština ili 25,9% od ukupnog broja opština sa seoskim naseljima i uglavnom se nalaze u istočnoj Srbiji (gde formiraju jednu kontinuiranu zonu), zatim u severnom delu Velikog Pomoravlja i neposredno oko Beograda, kao i u oblasti Starog Vlaha (Ivanjica, Nova Varoš i Čajetina). Srednju gustinu naselja ima najveći broj opština (63 opštine ili 58,3%) a one su rasporedjene na celom području ove makroceline (kartogram 1). Visoka gustina seoskih naselja javlja se u 17 opština ili 15,7% od ukupnog broja. Dve opštine ove kategorije nalaze se u Sandžaku (Tutin i Novi Pazar) dok su ostale u južnom i jugozapadnom delu središnje Srbije čineći jedinstvenu zonu od Kruševca do Preševa (kartogram 1).

Na području Kosova i Metohije nema opština sa niskom gustinom seoskih naselja, dok svega sedam opština (ili 22,6% od ukupnog broja) ima srednju gustinu (tabela 3). Ove opštine disperzivno su rasporedjene u ovom prostoru osim u jugoistočnom delu ove makroceline gde opštine Priština, Novo Brdo i Gnjilane čine manju zonu ovog nivoa koncentracije seoskih naselja (kartogram 1). Najveći broj kosovsko-metohijskih opština (24 opštine ili 77,4%) ima visoku (12 i više naselja) gustinu seoskih naselja što je specifičnost ovog područja, u kojem su se naselja razvijala u posebnim društveno-istoriskim uslovima. To je i uticalo da su opštine sa visokom gustinom seoskih naselja rasporedjene po čitavoj teritoriji ove makroceline, a na ovom prostoru su zabeležene i apsolutno najveće gustine seoskih naselja

u Republici (opština Zvečan sa 29 seoskih naselja na stotinu km², Zubin Potok sa 19, Vučitrn sa 19, i druge).

Kartogram 1.

Gustina seoskih naselja SR Jugoslavije na 100 km², po opštinama, 1991.

Na prostoru Republike Crne Gore zastupljena su sva tri, uslovno izvedena, tipa gustine naselja, jer je, i ovo područje geografski veoma složeno, a

naselja su formirana u različitim fizičko-geografskim i socio-geografskim uslovima. Niskom gustinom naselja (od 1-5) karakteriše se pet (ili 23,8%) opština. Sve opštine ove gustine prostorno se nalaze u brdsko-planinskom delu Republike formirajući u njenom severozapadnom i središnjem delu relativno prostranu i kontinuiranu zonu (kartogram 1). Srednju gustinu (od 6-11 naselja) ima devet ili 42,8% od ukupnog broja opština. Izuzev opštine Herceg Novi sve ostale opštine ove gustine naselja nalaze se u prostoru crnogorskih brda i površi čineći u njenom severnom i istočnom delu kontinuiranu zonu. Visoku gustinu (12 i više) naselja ima sedam (ili 33,3%) crnogorskih opština i sve, izuzev opštine Danilovgrad, nalaze se u primorskom delu ove Republike. Uslovno, najveća gustina negradskih naselja na stotinu km² u Republici je u prostorno malim primorskim opštinama (Budva, Tivat, i druge), ali sa relativno većim brojem populaciono malih turističkih naselja.

Raspored seoskog stanovništva prema demografskoj veličini naselja

Raspored seoskog stanovništva po grupama naselja (tabela 4) upoređen sa brojem naselja po tim grupama, ukazuje na nepodesnu (nepravilnu distribuciju) naseljenost seoskog stanovništva u Jugoslaviji (grafikon 1). Naime, u seoskim naseljima do 599 stanovnika kojih ima više od 3/5 (62,8%) živi tek nešto više od 1/5 (22,2%) seoskog stanovništva. Nešto veći broj seoskog stanovništva nastanjen je u drugim malim naseljima (24,7% u naseljima od 600 do 1199 i 20,4% u naseljima od 1200 do 1999 stanovnika), dok u seoskim naseljima sa više od 2000 stanovnika, kojih ima 6,7% od ukupnog broja, živi trećina (33,5%) seoskog stanovništva Jugoslavije. Može se reći, da raspored seoskog stanovništva po grupama naselja, pokazuje veliku "razbacanost" tog stanovništva u velikom broju malih takozvanih patuljastih naselja.

Posmatrano po makrocelinama, seosko stanovništvo raličito je razmešteno po grupama naselja, u prvom redu, zbog nejednakog broja i veličine seoskih naselja.

U najmanjim (do 299 stanovnika) seoskim naseljima Crne Gore živi gotovo 2/5 (ili 37,3%), u onim od 300 do 599 oko 1/4 (ili 24,9%), tako da u grupi seoskih naselja do 599 stanovnika, kojih ima više od 9/10 (ili 91,8%), živi

Grafikon 1.

Naselja i stanovništvo prema demografskoj veličini naselja.
SR Jugoslavija, republike i pokrajine, 1991. (u procentima).

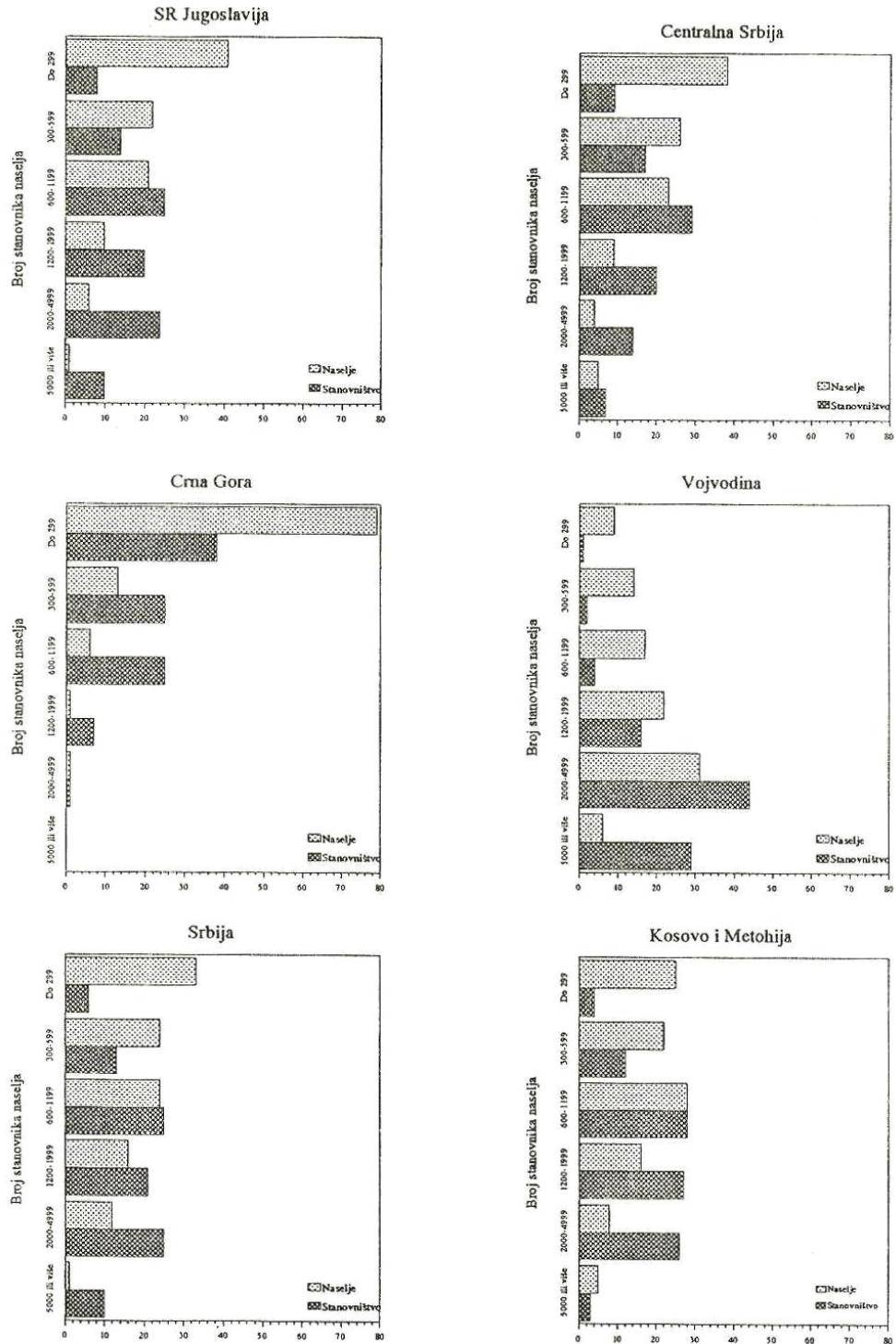

Tabela 4.
Raspored stanovništva prema veličini naselja, 1991.

Broj naselja na 100 km ²	Jugoslavija	Crna Gora	Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1	21	-	21	4	17	-
2	19	-	19	5	14	-
3-5	37	5	32	19	13	-
6-8	48	4	44	41	-	3
9-11	31	5	26	22	-	4
12-14	34	3	31	16	-	15
15 i više	14	4	10	1	-	9
Ukupno	204	21	183	108	44	31
	Struktura (u %)					
1	10,3	-	11,5	3,7	38,6	-
2	9,3	-	10,4	4,6	31,8	-
3-5	18,1	23,8	17,5	17,6	29,5	-
6-8	23,5	19,0	24,0	38,0	-	9,7
9-11	15,2	23,8	14,2	20,4	-	12,9
12-14	16,7	14,3	16,9	14,8	-	48,4
15 i više	6,9	19,0	5,5	0,9	-	29,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

tek nešto više od 3/5 (odnosno 62,2%) seoskog stanovništva Republike. U ostalim seoskim naseljima do 1999 stanovnika živi 1/4 (25,0%), dok u naseljima veličinske grupe od 2000 do 4999 stanovnika manje od 1/10 (ili 5,9%) od ukupnog broja seoskog stanovništva. Na području Crne Gore, prema poslednjem popisu stanovništva, nema seoskih naselja većih od 3000 stanovnika.

I u Srbiji je relativno učešće seoskog stanovništva po veličinskim grupama obrnuto proporcionalno učešću tih grupa u ukupnom broju seoskih naselja. Međutim, s obzirom na geografsku složenost ove makroceline i različitost društveno-istorijskih uslova u kojima su se pojedina njena područja razvijala, među njima postoje značajne razlike. Tako učešće seoskog stanovništva veličinske grupe do 2000 stanovnika središnjeg dela Srbije iznosi 54,7%, na Kosovu i Metohiji 44,1%, a na području Vojvodine svega 10,5%, dok učešće ove grupe u ukupnom broju seoskih naselja iznosi 95,3% (središnji deo Srbije), 91,7% (Kosovo i Metohija) odnosno 59,7% (Vojvodina). Učešće seoskog stanovništva naselja veličinske grupe od 2000 do 4999 stanovnika, u središnjem delu Srbije iznosi 38,0%, na Kosovu i Metohiji 53,0% i u

Vojvodini 60,4% a učešće naselja te veličinske grupe u ukupnom broju seoskih naselja po istom redosledu područja, 4,2%, 7,9% i 31,3%. Učešće stanovništva u veličinskoj grupi naselja sa više od 5000 stanovnika iznosi: na Kosovu i Metohiji 2,8%, u središnjem delu Republike 7,2%, do čak 29% u Vojvodini a učešće u ukupnom broju seoskih naselja 0,4% (Kosovo i Metohija), 0,7% (središnji deo Republike) i 9,0% u Vojvodini (grafikon 1).

Nepравilnu (nepodesnu) distribuciju seoskog stanovništva Jugoslavije dopunjuje i slika prosečne populacione veličine ruralnih naselja po opštinama (stanje u vreme popisa stanovništva 1991. godine), kao i analiza kako su te opštine rasporedjene po veličinskim grupama, u celini i u okviru svakog područja pojedinačno. Imajući u vidu da se prosečna populaciona veličina seoskih naselja po opštinama kretala od 44 do 7994 stanovnika, opštine su svrstane u 21 veličinsku kategoriju (tabela 5), odnosno u sedam veličinskih grupa.³ U Jugoslaviji je svaka treća opština (70 opština ili 34,3%) imala prosečnu veličinu seoskih naselja manju od 600 stanovnika, nešto više opština (72 ili 35,3%) od 600 do 1199, dok je 18 opština (ili 8,8%) imalo prosečnu populacionu veličinu od 1200 do 1499. Broj opština sa prosečnom veličinom od 1500 do 1999 daleko je manji, svega osam opština ili 3,9% od ukupnog broja opština u zemlji sa seoskim naseljima, dok je prosečnu veličinu seoskih naselja od 2000 stanovnika i veću imalo 35 opština ili 17,2% (tabela 5).

U okviru makrocelina (područja), prosečna populaciona veličina seoskih naselja u opštinama veoma je različita, u prvom redu zbog nejednakog broja seoskih naselja. U Crnoj Gori sve (21) opštine imaju nisku (do 600 stanovnika) prosečnu veličinu seoskih naselja. U sedam opština ona je izuzetno niska (ispod 199 stanovnika) od čega u tri (Cetinje, Budva i Plužine) čak manja od 99 stanovnika. U centralnom delu republike Srbije prosečnu veličinu do 599 stanovnika imalo je 34 opština koje su prostorno rasporedjene od južne Šumadije, preko oblasti Starog Vlaha, Sandžaka, Kopaonika, obuhvatajući celu južnu Srbiju. Od toga u 15 opština preovladavaju izuzetno sitna seoska naselja prosečne veličine do 299 stanovnika, a nalaze se u oblasti Sandžaka, Kopaonika i u južnomoravskom

³ Prva veličinska grupa obuhvata veličinske kategorije prosečne veličine seoskih naselja do 299, druga od 300 do 599, treća od 600 do 899, četvrta od 900 do 1199, peta od 1200 do 1499, šesta od 1500 do 1999 i sedma sa prosečno preko 2000 stanovnika. Prema ovoj uslovnoj podeli prva i druga veličinska grupa predstavljaju nisku prosečnu veličinu seoskih naselja u opštini, naredne tri (od 600 do 1499 stanovnika) srednju, dok šesta i sedma predstavljaju opštine sa većom i velikom prosečnom veličinom seoskih naselja.

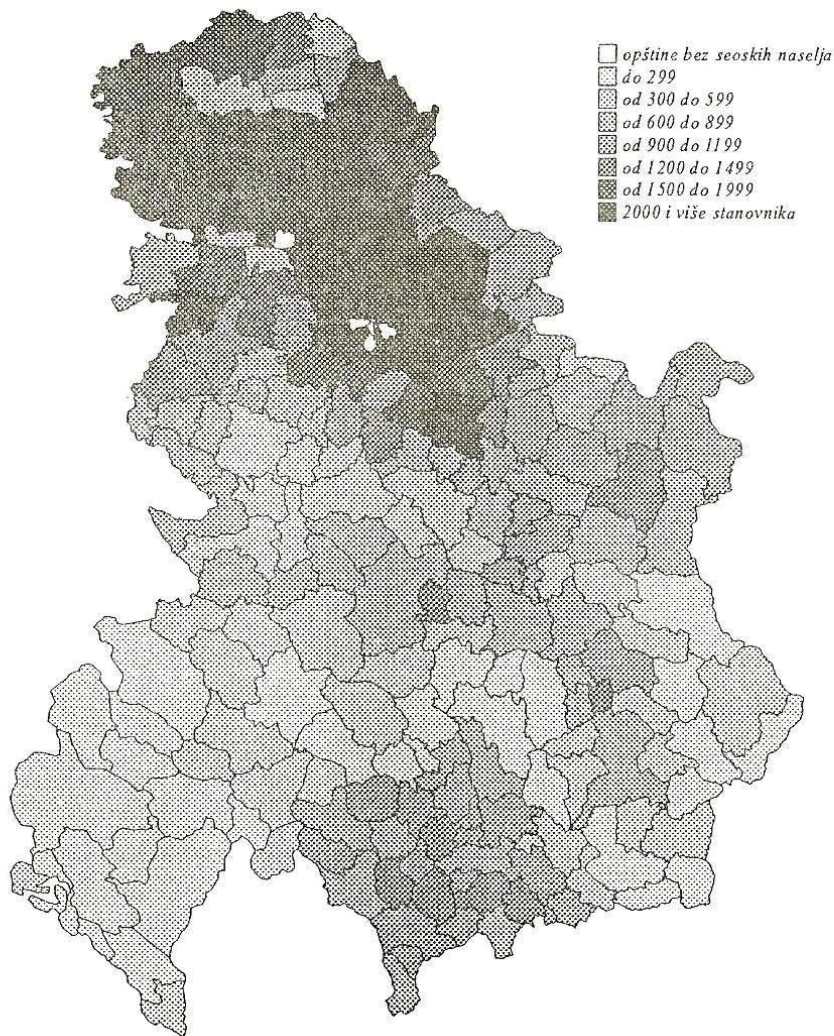
Tabela 5.
Prosečna veličina seoskih naselja po opštinama, 1991.

Prosečna veličina naselja	Jugoslavija	Crna Gora	Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
Ukupno	204	21	183	108	44	31
do 99	3	3	-	-	-	-
100-199	15	7	8	5	-	3
200-299	14	4	10	10	-	-
300-399	12	3	9	9	-	-
400-499	11	2	9	8	-	1
500-599	15	2	13	12	-	1
600-699	13	-	13	9	2	2
700-799	15	-	15	11	1	3
800-899	13	-	13	8	-	5
900-999	9	-	9	3	4	2
1000-1099	6	-	6	4	-	2
1100-1199	17	-	17	9	1	7
1200-1299	9	-	9	5	1	3
1300-1399	3	-	3	2	-	1
1400-1499	6	-	6	1	4	1
1500-1599	2	-	2	1	1	-
1600-1699	2	-	2	1	1	-
1700-1799	3	-	3	1	2	-
1800-1899	-	-	-	-	-	-
1900-1999	1	-	1	1	-	-
2000 i više	35	-	35	8	27	-
Struktura (u %)						
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
do 99	1,5	14,3	-	-	-	-
100-199	7,4	33,3	4,4	4,6	-	9,7
200-299	6,9	19,0	5,5	9,3	-	-
300-399	5,9	14,3	4,9	8,3	-	-
400-499	5,4	9,5	4,9	7,4	-	3,2
500-599	7,4	9,5	7,1	11,1	-	3,2
600-699	6,4	-	7,1	8,3	-	6,5
700-799	7,4	-	8,2	10,2	2,3	9,7
800-899	6,4	-	7,1	7,4	-	16,1
900-999	4,4	-	4,9	2,8	9,1	6,5
1000-1099	2,9	-	3,3	3,7	-	6,5
1100-1199	8,3	-	9,3	8,3	2,3	22,6
1200-1299	4,4	-	4,9	4,6	2,3	9,7
1300-1399	1,5	-	1,6	1,9	-	3,2
1400-1499	2,9	-	3,3	0,9	9,1	3,2
1500-1599	1,0	-	1,1	0,9	2,3	-
1600-1699	1,0	-	1,1	0,9	2,3	-
1700-1799	1,5	-	1,6	0,9	4,5	-
1800-1899	-	-	-	-	-	-
1900-1999	0,5	-	0,5	0,9	-	-
2000 i više	17,2	-	19,1	7,4	61,4	-

kraju (kartogram 2). Prosečna veličina seoskih naselja od 600 do 1499 stanovnika (srednje prosečne veličine) karakteriše 52 opštine u oblasti Pocerine, dela severne Šumadije, u dolini Velike Morave, Stiga i cele istočne Srbije. Opštine sa većom (od 1500 do 1999) i velikom (preko 2000 stanovnika) prosečnom veličinom seoskih naselja (ukupno 12 ili 11,1%) locirane su u Mačvi, severnom delu Šumadije i Velikog Pomoravlja i u opštinama šireg područja Beograda (kartogram 2).

Kartogram 2.

Prosečna veličina seoskih naselja SR Jugoslavije, po opštinama, 1991.

Na Kosovu i Metohiji dominantan je broj opština (26 ili 83,9%) sa srednjom (od 600 do 1499 stanovnika) prosečnom veličinom seoskih naselja a rasprostranjene su na celoj teritoriji ove pokrajine (kartogram 2). Nisku prosečnu veličinu (do 599 stanovnika) imalo je pet (ili 16,1%) opština od kojih tri na severu Pokrajine (Zubin Potok, Leposavić i Zvečan) imaju prosečnu populacionu veličinu manju od 299, dok Novo Brdo (sa 461) i Kosovska Kamenica (sa 587), imaju takodje nisku, ali na gornjoj granici, ove veličinske kategorije. Opština sa većom i velikom prosečnom veličinom seoskih naselja nema na području ove makroceline.

Vojvodina je, za razliku od Crne Gore, centralnog dela Srbije i Kosova i Metohije, karakteristična po velikoj zastupljenosti (31 ili 70,5%) opština sa većom ili velikom (sa više od 1500 stanovnika) prosečnom veličinom seoskih naselja (tabela 5). Ove opštine dominiraju u prostoru Banata i Bačke, dok se u prostoru Srema veća i velika prosečna veličina seoskih naselja javlja kod opština koje gravitiraju novosadskoj i beogradskoj urbanoj zoni. Srednju prosečnu veličinu seoskih naselja karakteriše 13 (ili 20,5%) opština ove Pokrajine, a tipična je za opštine duž granice sa Rumunijom i opštine severnog dela Banata, opštinu Bačka Topola u Bačkoj kao i četiri opštine u Sremu (kartogram 2).

Prezentirani rezultati ove analize pokazuju da u posmatranom periodu (1948-1991) postepeno, i permanentno, jača proces diferencijacije naselja u SR Jugoslaviji, i to ne samo prema glavnoj socio-funkcionalnoj razlici (selo-grad) već i unutar one kategorije naselja koja su imala naglašena formalna (statistička), ili stvarna, ruralna obeležja. Ova diferencijacija utvrđena je posmatranjem nekoliko najznačajnijih parametara (kao što su: broj i raspored seoskih naselja prema demografskoj veličini, njihov prostorni raspored i distribucija stanovništva prema populacionoj veličini naselja) a javlja se, ne samo, između posmatranih velikih područja (četiri makroceline SR Jugoslavije) već je sve snažnija i unutar njih. Rezultat je kako nekih specifičnosti fizičko-geografskog i (nasledjenog) društveno-istorijskog karaktera, tako i veoma značajnih promena u osnovnim populacionim tokovima (proces depopulacije, prostorno-demografske polarizacije, i drugi). Osetno je manje izražena u području Vojvodine i Kosova i Metohije, a više u prostoru Crne Gore i središnje Srbije. Međutim, zajednička odlika ruralnih sredina (naselja) sve četiri makroceline (kao i apsolutno najvećeg broja opština u SR Jugoslaviji) je da u periodu 1948-1991. godine sve više jača tendencija (koja je i poslednjoj deceniji ovog veka veoma izražena)

permanentne demografske stagnacije kao rezultat (dugoročnih) emigracionih trendova kretanja stanovništva, ali i biološkog (brzi pad nataliteta i porast mortaliteta), izuzev u većini opština Kosova i Metohije. To je, između ostalog, rezultiralo i veoma brzim rastom broja "patuljastih" ruralnih naselja, od kojih je većina osudjena na demografsko nestajanje u vrlo bliskoj budućnosti, kao i sve naglašenijom populacionom "atomizacijom" (usitnjavanjem) sve većeg broja seoskih naselja u zemlji.

Literatura

- SZS (1965). *Popis stanovništva 1961. Knjiga X, Stanovništvo i domaćinstva u 1948, 1953 i 1961. Rezultati po naseljima* (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
- SZS (1975). *Popis stanovništva 1971. Knjiga VII. Rezultati po naseljima* (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
- SZS (1984). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini. Tabela 194. Rezultati po naseljima* (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
- SZS (1995). *Popis stanovništva 1991. Knjiga 9. Rezultati po naseljima i opštinama* (Beograd: Savezni zavod za statistiku)
- SZS (1997). *Statistički godišnjak 1996.* (Beograd: Savezni zavod za statistiku)
- STEVANOVIĆ, Radoslav (1998). "Naselja u SR Jugoslaviji prema tipu i broju stanovnika, popis 1991", statistički prilog. *Stanovništvo* (Beograd), br. 1-2.
- STEVANOVIĆ, Radoslav (1998). "Struktura naselja Jugoslavije prema veličini-regionalne razlike i mogući trend". *Ekonomске teme* (Niš), god. XXXVI, br. 1-6/98, st. 531-541.

Radoslav Stevanović

Seoska naselja Jugoslavije: broj, prostorni razmeštaj i struktura prema demografskoj veličini

R e z i m e

U ovom radu analizirana su ruralna naselja SR Jugoslavije i njenih velikih područja (Crna Gora, središnja Srbija, Vojvodina i Kosovo i Metohija): njihov broj i struktura prema demografskoj veličini 1991. u poredjenju sa 1948. godinom (nivo velikih područja), kao i prosečan broj stanovnika i gustina (1991) na nivou opština. Prezentirana analiza pokazuju da u posmatranom periodu postepeno, i permanentno, jača proces diferencijacije naselja, i to ne samo prema glavnoj socio-funkcionalnoj razlici (selo-grad) već i unutar one kategorije naselja koja su imala ruralna obeležja.

Ova je, rezultat, kako nekih specifičnosti fizičko-geografskog i nasledjenog društveno-istorijskog karaktera, tako i veoma značajnih promena u osnovnim populacionim tokovima (proces depopulacije, prostorno-demografske polarizacije, i dr.). Diferencijacija je manje izražena u području Vojvodine i Kosova i Metohije, a više u prostoru Crne Gore i središnjeg dela Srbije. Kao zajedničku odliku ruralnih naselja sve četiri makroceline (kao i apsolutno najvećeg broja opština u SR Jugoslaviji), u periodu 1948-1991. godine, autor, ističe sve jaču tendenciju smanjenja stanovništva kao rezultantu dugoročnih emigracionih, ali i nepovoljnih trendova u prirodnom kretanju (brzi pad nataliteta i porast mortaliteta), izuzev u većini opština Kosova i Metohije. To je, između ostalog, rezultiralo i veoma brzim povećanjem broja malih (patuljastih) seoskih naselja, od kojih je većina osudjena na demografsko nestajanje, kao i naglašenijim populacionim usitnjavanjem sve većeg broja ruralnih naselja, što će, biti nastavljeno, i u bliskoj budućnosti.

Ključne reči: *seoska naselja, opštine, područja, broj stanovnika, prostorni razmeštaj*

Radoslav Stevanović

Rural Settlements in Yugoslavia: their Number, Spatial Distribution and Structure by Demographic Size

S u m m a r y

The paper analyzes rural settlements in the FR of Yugoslavia and its major regions (Montenegro, central Serbia, Vojvodina, as well as Kosovo and Metohia): their number and structure by demographic size in 1991 relative to 1948 (at the level of major regions), as well as the average size and density of population in 1991 (at the level of communes). The analysis presented shows a continued gradual process of differentiation of settlements, not only by the main social and functional differentiation (rural - urban) but also within the settlement category with rural characteristics. This differentiation was caused not only by the physical and geographical specifics and the inherited social and historical characteristics, but also by very significant changes in the main population flows (process of depopulation, spatial and demographic polarization, etc.). The above differences are less pronounced in Vojvodina and in Kosovo and Metohia, and more in Montenegro and central Serbia. The common feature of rural settlements in all four major regions (the absolute majority of communes in the FR of Yugoslavia), in the period from 1948 to 1991, is a strong upward tendency in population decline due to long-term migratory movements and unfavorable trends in natural movement (rapid decline in fertility and increase in mortality), except in the majority of communes in Kosovo and Metohia. This has, among other things, led to a very rapid increase in the number of small (dwarf) rural settlements, most of which are under threat of demographic extinction, as well as to a pronounced decline in the population size of a growing number of rural settlements, which is likely to continue in the near future.

Key words: *rural settlements, communes, regions, population size, spatial distribution*